

Kund Attila

1981-ben születtem Budapesten. 2007-ben végeztem szociológusként az ELTE Társadalomtudományi Karán. Három éve filozófia szakos hallgató is vagyok, szintén az ELTÉ-n.

Érdeklődésem homlokterében a több tudományterületet érintő társadalmi dilemmák állnak és azok filozófiai következményei. Diplomamunkámat az 1920-as évek magyar nacionalizmusának eszmetörténetéből írtam. A továbbiakban is e terület kutatását tervezem, de más problémák is foglalkoztatnak: különösen az elméleti szociológia és a filozófia határterületei, valamint a társadalomtudományok művelése közben felmerülő etikai, tudományelméleti és metafizikai kérdések.

Kund Attila

Van-e feminista filozófia? Milyen, ha van? Hell Judit könyve a feminista filozófiáról

(Hell Judit: *Van-e feminista filozófia?* Budapest, Áron, 2006.)

Magyarországon a feminizmus szó mindig is gyanús volt. Feministának sértő szándékkal szokás nevezni valakit. Ez a sajátos, talán nem csak hazánkra¹ jellemző helyzet lehetetlenné teszi egy jelentős szellemi irányzat megismerését. Pedig a feminista nézőpont a társadalomtudományok, a humanitások és bizonyos szempontból a természettudományok értelmezéséhez is új keretet kínál. Hell Judit könyve e nagyhatású irányzat bemutatására vállalkozik. A szerző, ismertetésük mellett, néha polemizál is egy-egy teóriával, az olvasó előtt sem titkolja véleményét. A könyv címében szereplő kérdés természetesen a választ is magában foglalja. Ha már feltételezzük, hogy létezik a feminista filozófia, természetesen felmerül a kérdés, hogy *mi a feminista filozófia?* Milyen kritériumok segítenek bennünket annak eldöntésében, hogy valóban egy önálló diszciplínáról van szó? A szerző a feminista gondolatot komplexen kívánja kezelni, így a filozófia fogalma nála nem szűkül le az akadémikus filozófia témáira, hanem azon túli jelenségek feminista értékelését is ismerteti. A könyv nagyobbik részében empirikus szaktudományok eredményeinek bemutatásával, azok feminista bírálatával, illetve újraértelmezésével találkozunk. Ezek új szempontokkal szolgálhatnak az egyes tudományok művelőinek, de tudományelméleti, és általánosabb filozófiai kérdéseket is felvetnek.

A feminizmusnak több korszakát különböztethetjük meg. Az első – bár elvétve korábban is felbukkantak hasonló igények – a felvilágosodás által megfogalmazott univerzális emberi jogokra apelláló, a nők jogfosztottságának felszámolására törekvő mozgalom, melynek fő célja a formális jogegyenlőség volt. Ekkor született meg a feminizmus, ami „eredendően semmi más, mint tudatos szellemi és gyakorlati mozgalom a nők felszabadítására illetve emancipációjára.” (49. o.) E törekvés a 19. században megerősödő liberális és baloldali ideológiákhoz kapcsolódva lett egyre eredményesebb. Az erőfeszítés sikeres volt, olyannyira, hogy a nyugati világban a múlt század közepére általában sikerült elérni az egyenlő formális jogokat. Ekkor derült ki, hogy a jogegyenlőség automatikusan nem számolta fel a nemek közötti hierarchikus különb-

1 A magyar feminista mozgalom helyzete nem egyértelmű. A feminista (vagy feminista jellegű) civil szervezetek bizonyos kérdésekben sikeresen artikulálták álláspontjukat. Ilyen volt a '90-es évek eleji abortusz-vita, de a családon belüli erőszak fogalmának köztudatba kerülése is hozzájuk köthető. Ennek ellenére a feminizmussal kapcsolatos attitűd nem javult jelentősen. Magyarországon a nyugati országokhoz képest jellemzően gyengébb a civil társadalom, ez a feminista mozgalmakra is igaz. Elmondható, hogy csak egy szűk, értelmiségi rétegből kerülnek ki tagjai. (Andrea Pető: *The history of Hungarian Women's Movement*. In Gabriele Griffin, Rosi Braidotti (szerk.): *Thinking Differently: A Reader in European Women's Studies*. London, Zed Books, 2002. 368-369. o)

ségeket, miután az egyenlőtlenségek fennmaradásának sokkal mélyebb okai vannak, és e gyakorlat felszámolása súlyos akadályokba ütközik. Ekkor indult útjára a modern feminizmus, elsősorban ennek ismertetése képezi a könyv tárgyát. Az érdekartikuláció mozgalmi eszközei nem tűntek el, de a korábbinál szélesebb körű és szerteágazóbb elméleti munka kezdődött. Ennek egyik fő célja annak bemutatása volt, hogy a nők nem szükségszerűen alacsonyabb státuszúak, mint a férfiak, és kizárásuk a férfiasnak tartott szerepekből – mint például a vezetés, vagy a tudományok művelése – nem magyarázható a világ valamiféle embertől független rendjével.

Ebből a gondolatból táplálkozik a történetírás feminista iskolája, illetve iskolái. A klasszikus történetírás elsősorban férfiak tetteit ismerteti, miután közismert, hogy a vizsgált történelmi korok úgymond nagy alakjai patriarchális társadalmak szülöttei voltak.² A kezdeti nőtörténetírás művelői is – hasonló módszerekkel élve – a nagyhatalmú férfiakhoz mérhető női alakokat kezdték kutatni. Így készültek a királynők, harcos nők, tudónők és egyéb, a férfiakkal egyenrangú történelmi teljesítményt felmutató nők listái. A példamutató szándékkal született művek, melyek a nők alkalmatlanságát cáfolandó és a két nem egyenlő elbírálására törekvő céllal íródtak, nemcsak a tárgyalt korszakban jelentek meg, több száz éves hagyománnyal rendelkeznek.³ Igazi virágkora e vonulatnak a *kompenzációs iskola* által fémjelzett hetvenes–nyolcvanas évek voltak. Virginia Woolf szójátéka szerint képviselői a *his-story* helyett a *her-story* bemutatására törekedtek.⁴ E kutatások a történetírói eredményeken túl a „feminista elméleti álláspont első megalapozásaként” is komoly szerepet játszottak. (11. o.) Az újabb áramlatok, mint a nőtörténet, illetve a nemek történetét vizsgáló irányzatok már a klasszikus historiográfiai paradigma meggyengülésével lettek poszibilissé. Ekkortól datálható először a *women's history*, a nőtörténet, valamint a *gender history*, a nemek, illetve nemi szerepek története. Előbbi „a nőket, mint társadalmi csoportot a társadalomtörténeten belül vizsgálja. Módszereit más társadalomtörténeti iskoláktól kölcsönzi, mint a szociológia, néprajz; így interdiszciplinaritása sokat segít az új témák elemzésében.”⁵ A 80-as években fellépő *gender* történelem már a nemi szerepek szempontjából a történelem teljes revíziójára törekedett. Felhívta a figyelmet arra a tényre, hogy a *nő*, illetve a *nők* kategóriája nem (így persze a *férfiaké* sem) egy abszolút, időtől független fogalom, hanem változik a történelem során. E módszer már nem csak új történeti tények feltárására törekszik, hanem a meglévők új szempontú értékelésére is. Természetesen

2 Ilyen értelemben az a történetíró, aki e hagyományok szellemében vizsgálja a múltat, nem vádolható automatikusan szexizmussal csupán azért, mert nők kis számban szerepelnek királyokról, hadvezérek-ről szóló beszámolóiban.

3 Joan Wallach Scott: Bevezetés. (ford. Greskovits Endre) In Joan Wallach Scott (szerk.): *Van-e a nőknek történelmük?* Budapest, Balassi, 2000. 11–13. o.

4 Pető Andrea: A nőtörténetírás története. *Rubicon* 2001/6, 42. o.

5 I.m., 43. o.

érték kritikák ezt a szemléletet is. Bizonyos feminista körökből egyesek a nő mint nő eltűnését kifogásolták, másrészt felvetődött, hogy csak egy múlt intellektuális divatról van szó. Hasonlóan más, már leáldozott csillagú irányzatokhoz, melyek hozadéka „nem több a már forgalomban lévő magyarázó sémák egyikénél”⁶. Mindezen ellenvetések ellenére a nemi szerepek története nagy karriert futott be és az intézményesülés útjára lépett, saját folyóiratokkal, konferenciákkal stb. Az új szemlélet nem feminista szerzők munkáiban is megjelent. Az a tény, hogy a nemi *szerpek* nem általánosak, tehát a kultúránkra jellemző formájuk nem emberi mivoltunkból következik, a szerző szerint a nem európai társadalmak vizsgálatával is igazolható. A történetírás mellett így Hell a kulturális antropológia eredményeire is támaszkodik.⁷ A természeti népek tanulmányozása egyrészt a nyugati kultúrában fennálló férfi-nő viszony szükségszerűségének megkérdőjelezésére szolgálhat. Másrészt a történelem előtti idők viszonyaira is lehet óvatosan következtetni mai, vagy közelmúltbeli törzsi társadalmak elemzéseiből. Hell főként az antropológia klasszikus szerzőinek nézeteit ismerteti. Kaj Birket-Smith, Borislav Malinowski vagy Margaret Mead mind amellett érveltek, hogy a nemek hierarchikus rendje nem szükségszerű.

Mivel a jogok kivívása nem szüntette meg a diszkriminációt, a modern feminizmus fő törekvése a női alávetettség rejtett gyökereinek felfedése és az ellene folytatott küzdelem. Minthogy a feminizmus megkérdőjelezi a nemek munka- és szerepmegoszlásának „természeti” alapját, az ennek alátámasztására szolgáló tudományt mint ideológiát kezeli. A feminista kritika szerint ugyanis a nők elleni diszkriminációt gyakran a tudomány autoritásával visszaélve, a szakértői heurisztikát kihasználva legitimálják. Ezen problémakör legtipikusabb példái a biológiai determinizmust hirdető, tudományosnak tetsző elképzelések. Ezért a kapcsolódó természettudományokat is bírálja, de nagyon gyakori, hogy más jellegű diszciplínák képviselői biologizáló okfejtéseit kritizálja. A szerző nem vitatja a valóban fennálló *testi* különbségeket, de aggályosnak véli a sokszor reflektálatlan biologizmust. Manapság a genetika, etológia és más hasonló diszciplínák sikeresen és sokszor nagy nyilvánosság előtt hirdetik, hogy a nők és férfiak viszonyát a

6 Romsics Ignác: Szakosodás és szintetizálás a 20. században. *Rubicon* 2003/6, 43. o.

7 Sajnos Hell elavult terminológiát használ. A antropológia, antropológus következetesen etnológia és etnológus formában jelenik meg a könyvben. Történik ez annak ellenére, hogy a két diszciplína, bár valóban szoros rokonságban áll egymással, mégsem egy és ugyanaz. Sőt, mivel Hell a kulturális antropológia klasszikus műveire támaszkodik, az elkülönítés még nyilvánvalóbb: „A XVIII. század végén kialakult etnográfia és a XIX. század első felében kialakuló etnológia az európai népek – elsősorban tárgyi – kultúráját kutatta, míg a XIX. század második felében kibontakozó kulturális antropológia az Európán kívüli népcsoportokra, illetve kultúrák összehasonlító vizsgálatára összpontosított.” (Újvári Edit: *Bevezetés a kulturális antropológia történetébe*. Szeged, JGYF Kiadó, 2003, 8-9.o.) Az elavult szemléletű terminológiát tükrözi, s szintén igen zavaró (főleg egy 2006-os kiadású könyvnél), hogy a szerző sokszor a *primitív nép* kifejezést használja. A „primitív” negatív, sértő éllel is bír, még ha a szerzőnek nyilvánvalóan nem voltak ilyen szándékai. Szerencsésebb lett volna, a ma már bevett módon csak természeti népként említeni e népeket.

két nem különböző *biológiai rendeltetése* határozza meg. Gyakran tetten érhető, hogy már létező előítéleteket csupán valamely tudomány terminológiájára támaszkodva ismételnék meg, s így ezek a nézetek sem mondhatók megalapozottaknak.

A szexuális viselkedés mint természettudományosan értelmezhető jelenség a brit szociológus, Jeffrey Weeks szerint a *szexológia* mint természettudományos diszciplína terméke. E tudományág tekintélyt és hatalmat vívott ki magának a szexuális viselkedés megítélésében, amennyiben monopolizálta a *normális* és *abnormális* meghatározásának jogát, *természet adta* tényekként kezelve a szexualitást, elfedve annak történetiségét.⁸ A férfiakról és nőkről tett természettudományos állítások azonban nem csak a szexualitásra vonatkoznak, hanem a nemek közötti fiziológiai különbséggel kívánják magyarázni az emberi élet legkülönbözőbb helyzeteit. Ez a bizonyos különbség azonban korántsem olyan egyértelmű. Sőt. Az osztrák feminista filozófus, Herta Nagl-Docekal szerint: „Az ember vonatkozásában az orvostudomány egy kritériumkatalógust állított fel a nemi különbözőség megállapítására, mely párba állított jegyek sorából áll, amelyek a belső és külső nemi szervek mellett olyan aspektusokat is tartalmaznak, mint a kromoszómák és a hormonok. Ennek révén a következő kép alakult ki: alig van olyan egyén, aki vagy a női, vagy a férfi oldal minden jellemzőjét egyesíti magában – az emberek többségénél rendszerint a két nem egyikére jellemző tulajdonságok egy halmaza figyelhető meg, azonban az egyének egy még mindig jelentős száma olyan kombinációt mutat, mely nem teszi lehetővé besorolásukat a férfi vagy a női nembe.”⁹ Eszerint a biológiai nem, illetve a nemek felosztása is már valamely, a fiziológiai alaptól független konstrukción alapul. Annyt érdemes hozzátenni, hogy a konstrukció bizonyos esetekben nem pusztán a diszkurzusban érhető tetten, hanem a testen, fizikai formában is. Olyan esetben, mikor az újszülöttek neme nem megállapítható, tehát női és férfi genitáliákkal is rendelkeznek egyszerre, vagy nemi szervük sem a női, sem a férfi kategóriába nem sorolható, a modern orvostudomány sebészi, urológiai és endokrinológiai ismereteit mozgósítva farag az illető csecsemőből lányt vagy fiút. Jellemzően, ha lehetséges, fiút. A beavatkozás után lesz a gyermek állapota, úgymond, „normális”, „természetes”, „amilyennek lennie kellett volna”. Így helyreáll a „természeti rend”, miszerint a nemek két kizárólagos típusba sorolhatók.¹⁰ E példa is rávilágít arra, hogy a „természet”, a „természetes” fogalma igen problematikus. Reflektálatlan használata szexizmusához és esszencializmusához vezethet. Hell az esszencializmusához hasonló szélsőségnek tartja a biológiai különbségek totális elutasítását. Úgy véli: „A genetikai és társadalmi-kulturális hatások együttes eredményeként kialakuló magatartás- és személyiségvonásbeli nemi különbözőségek megléte ma

8 Jeffrey Weeks: „A természetnek ehhez semmi köze” (ford. Tóth László) In Tóth László (szerk.): *A szex – Szociológia és társadalomtörténet*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 1996, 75. o.

9 Idézi Hell. 73. o.

10 Suzanne J. Kessler: *The Medical Construction of Gender*. In Anne C. Hermann, Abigail J. Stewart (szerk.): *Theorizing Feminism*. Boulder-Oxford, Westview Press, 2001, 151. o.

már nyilvánvalóan bizonyítottnak tekinthető. Ám valójában nem a különbségek megléte, hanem azok értékelése az, ami a modern világban vitára ad okot. A különbözőzés az egyik nem számára hátrány, értékkülönbség, státuszbeli egyenlőtlenség: a nők a másik (tudniillik a férfiakhoz viszonyítva mindig ők a „másik”, ezért egyszersmind – mint tudjuk – a másik nem” (99. o.). Hell álláspontja a fentiek szerint talán túlzottan is elfogadónak tűnik a természettudományos magyarázat irányába, de itt már a gender-sex problémával állunk szemben, tehát a biológiai nemek és társadalmi nemi szerepek elkülönülésével.¹¹ Mint már a történeti fejezetben látható volt, utóbbi nem változatlan. Ha elfogadjuk Hell véleményét, tehát valamilyen biológiai-genetikai diszpozíciók is befolyásolják a viselkedést (természetesen viselkedésen nem a szülést, szoptatást és hasonlókat értve, hanem különféle szociális cselekvéseket), soha nem tudjuk majd eldönteni, mit határoznak meg testi adottságaink és mit szocializációnk. Talán ezért is került a támadások középpontjába a sex-gender dichotómia.¹² A biológiai magyarázatok mellett, azoktól nem függetlenül a pszichológia fontos hozzájárulásokat tett a nemek kérdésének kutatásához. Ezen belül is a pszichoanalízis, mint a múlt század gondolkodását egyik leginkább meghatározó szellemi irányzat lett a feminista kritika egyik fő tárgya. A viszony ambivalensnek mondható. Közismertek Freudnak a *viktoriánus* Bécs viszonyait tükröző kulturális elfogultságai. Nevezetesen a női pszichoszexuális fejlődést meghatározó *péniszirigység*, és az ebből következő női tökéletlenségérzet feltételezése. Kritikusai felvetették, hogy a korban felnövő kislányok személyiségfejlődését inkább befolyásolta az általuk elérhetetlen, férfi szociális státusz, függetlenség és hatalom hiánya, mint a péniszé.¹³ Hell arra is felhívja a figyelmet, hogy Freud életművében nem mindig él szexizmussal. „Minden feminista elismeri, [...] hogy a szexualitásról szóló modern diskurzust magát is Freud alapozta meg, bár nézetei feminista szempontból – és persze általában is – sokszor revízióra szorulnak [...] e revízió is történhet a freudizmus alapszemléjében” (73. o.). Így például az említett péniszirigység is újraértelmezhető a másik bizonyos tulajdonságának irigyléseként, tehát a fiú az anyaság és a szülés képességét irigyelheti.

Ahogy már korábban láthattuk, több szaktudományosnak nevezhető probléma feminista elemzése is filozófiai problémákhoz vezethet. Azonban a szorosan értelmezett filozófiát sem kerüli el feminista kritika. E törekvések több úton haladnak. Elsőként meg kell említeni a filozófiatörténet feminista revízióját. Filozófáló nők, egészen a legutóbbi időig, igen csekély számban voltak jelen e szakmában. A filozófiatörténet kánonjában még e kis számú filozófusnő sem kapott helyet. Ezért, hasonlóan a nőtörténet első korszakához, a filozófiatörténet ilyen irányú kutatása

11 Bár a magyar szakirodalom jellemzően így fordítja e szavakat, Hell nem tartja kizártnak a jövőben a szexus, illetve gender (ejtsd: gender) használatát, mivel a ma elterjedt fordítási mód nem fedi tökéletesen az angol eredeti értelmét.

12 Erről lásd: Herta Nagl-Doekael: *Feminista filozófia*. (ford: Hell Judit), Budapest, Áron, 2006, 49-70. o.

13 Richard L. Atkinson et al.: *Pszichológia*. (ford. Bodor Péter et al.), Budapest, Osiris, 2001, 385-386. o.

is megpróbálta láthatóvá tenni a filozofáló nőket. Végül arra jutottak a feminista szerzők, hogy a nők tudományos gondolkodását tagadó meggyőződés a filozófia jóformán egész történetét végigkísérte. A nő ilyesfajta, máig is némileg élő felfogása szerint a nő inkább anyagi, testi, érzelmi lényegű, szemben a férfival, akit a szellem, a lélek és az ész határoz meg. Látható, hogy így alapvetően a férfi rendelkezik az emberi mivolt attribútumaival, míg a nő ebből kizárva van. A feminista filozófiai revízió egyik fő témája a felvilágosodás gondolkodóinak kritikája. Hiába fogalmazták meg az emberi jogok univerzalitását, valójában csak a férfiak jogaiért küzdöttek. Hell amellett érvel, hogy nem feltételezhető rosszhiszeműség a kor nagy gondolkodóiról. Olyan filozófusok, mint Rousseau vagy Kant tudományosan próbálták meghaladni a korábbi korok nézeteit, e kérdésben azonban az előítéletek olyan mélyek voltak, hogy kudarcot vallottak. A hagyományos női szerepfelfogás sokáig magától értetődőnek tűnt. Így volt ez Hegelnél is, de a filozófiai hagyományt egyébként elutasító Nietzsche közismert nőgyűlölete is a nők inkompetenciáján alapul. A nemek viszonyait meghatározó intézményeket megkérdőjelezhetetlenül elementaritásnak tartó gondolatok egészen Georg Simmel fellépéséig jóformán kizárólagosak voltak. Hatásuk ma sem szűnt meg. Ezért a feminista filozófia megfogalmazta az azokból kiinduló saját ész-kritikáját, miszerint „az ész fogalma a mindennapi megértésben férfi-konnotációjú. A nemi különbségek azon ideáltípusok képe, mely a nyugati civilizációt jellemzi, a férfihoz az ész, a nőhöz az érzelmet rendeli. Ez abban a formában történik, hogy az absztrakt gondolkodást, az objektív ítélőképeséget, a distanciált magatartást és az általános elvekre orientálódást a férfi jellemvonásának tekintik, míg a szubjektivitást, a spontán reagálást és a konkrét egyesre koncentrálást tipikusan nőinek.”¹⁴ Ez nem csak azt jelenti, hogy a mindennapi életben is ilyen előítélet szemüvegén keresztül látják a két nemet, de ezért is váltanak ki rosszallást a férfias nők és nőies férfiak. A feminista kritika szerint a tudományosság alapeszményét is áthatja ez az elv. Első látásra az absztrakt gondolkodás nemtelen, de mint látható volt, a nők ebből mégsem részesülhetnek. Ezt például a tudományos nyelv vizsgálatával kívánják leleplezni, bemutatva, miként élnek a tudományos értekezések szerzői a férfias(nak tartott) nyelvi kifejezésekkel, hasonlatokkal, metaforákkal. A feminista filozófia nem kizárólagosan a történeti revízióval él, a jelen törekvésekben is meg kíván jelenni. Nagy kérdés persze, hogy az előbbi megfontolásokon kívül van-e létjogosultsága a modern filozófiában feminista nézőpontnak. A hagyományos nagy filozófiai diszciplínák (mint az ismeretelmélet vagy a metafizika) művelőjének személye, teste vagy neme indifferens. Ilyen értelemben nem beszélhetünk feminista filozófiáról. A könyvben is citált cikkében¹⁵ Farkas Katalin amellett érvel, hogy a tudásszociológia,

14 Herta Nagl-Dockeal: *Feminista filozófia*. (ford: Hell Judit), Budapest, Áron, 2006, 123. o.

15 Farkas Katalin: Feminista ismeretelmélet. Lehetséges-e egyáltalán? *Világosság* XXXVIII/1, 1997, 77-74. o.

tudományfilozófia vagy éppen a pszichológia releváns eredményeit felhasználva már jogosan beszélhetünk női nézőpontról a filozófia különböző ágaiban. Feltételezhető, hogy egy filozófusnő társadalmi helyzetéből, szocializációjából adódóan hivatását is máshogy végzi, mint férfi kollégái, így más ismeretekhez is férhet hozzá. Mivel a feminizmus céljai társadalmi és politikai természetűek, így a filozófián belül is elsősorban a társadalmi és politikai kérdések filozófiai vizsgálatával foglalkoznak. Ez nem jelenti azt, hogy például a nyelv kívül esik érdeklődésükön, csak azt, hogy a nyelv elemzése is egy politikai-társadalmi kontextusban történik. Ezek fényében nem véletlen, hogy az etika milyen fontos szerepet játszik a feminista elméletben. Nyilvánvalóan a feminista diszciplínák nem nevezhetők leíró tudományoknak. Bár pl. a feminista történetírás eredményei nem feminista történészek számára is értékesek lehetnek, s e művek megfelelnek a tudományosság követelményeinek, mégis kimutatható a normatív elem, és ez a normativitás mindig is egy univerzális értékek felé törekvő etikán alapul.

A könyv egyik legérdekesebb része a feminizmus és a posztmodern viszonyát elemző utolsó alfejezet. A modern feminizmus és a posztmodern kortárs irányzatok, a kapcsolódási pontok sem hiányoznak. Feltételezhető lenne, hogy a modern feminizmus is része a posztmodernnek. Korántsem ez a helyzet, érvel a szerző. Lyotard klasszikus tanulmányában így fogalmaz: „a posztmodernt a nagy elbeszélésekkel szembeni bizalmatlanságként határozom meg.”¹⁶ Minden feminizmust, így a modern feminizmust sem tarthatjuk ellenben másnak, mint egy *nagy narratívának*. Az univerzális etikai alapzat természetesen inkompatibilis a posztmodern pluralizmussal és erkölcsi relativizmussal. A felvilágosodás bírálatait máshonnan közelíti a két irányzat. Míg a posztmodern a *modernitás projektumát* kérdőjelezi meg, a feminista bíráló éppen a felvilágosodás alapelvein nyugszik. Ebben a kontextusban használja fel a szerző Heller Ágnes elemzését a posztmodernizmusról, aki megkülönbözteti a *reflektálatlan* és *reflektált* posztmodernt: míg az előbbi a modernitással szembeni dogmatikus elutasítást jelenti, utóbbi csupán a folytonos korrekcióra törekszik, a modernitást nem lezárt históriának tartva. Hell szerint csak ilyen értelemben érdemes tovább gondolkodni a posztmodern irányába. Az utóbbi évtizedben egyre többet hallani a posztfeminizmusról. Hell nem tartja még aktuálisnak a kérdés felvetését. Egyrészt konzervatív nézeteket sejt az ilyen felvetések mögött, melyek a nőkkel szembeni jelenlegi diszkriminációt tagadják. Másrészt elítélően szól a feminista gyökerű, de már nem az emancipációért küzdő irányzatok képviselőiről is, akik az egyetemeken *pink collar ghetto*-nak nevezhető tanszékeiken fejtik ki munkásságukat. Azaz vádolja őket, hogy feladták a feminizmus máig is érvényes alapelveit. Tudomá-

16 Jean-Francois Lyotard: A posztmodern állapot. (ford: Bujalos István, Orosz László) In Bujalos István (szerk.): *A posztmodern állapot*. Budapest, Századvég, 1993, 8. o.

nyosnak tűnő, valójában parttalan disputát folytatnak. Ugyancsak veszélyesnek látja a szerző a radikális feminizmus szélsőségeit. Nem titkolja, hogy egy mérsékeltebb irányvonalat tart követendőnek. Nehéz azonban elkülöníteni a szélsőségeket, mivel nyilvánvalóan nincsenek szigorú kritériumok. A könyvben is találkozhatunk a szerző által üdvözölt radikálisnak tartott nézetekkel, de feltételezhetően Hell nem kívánta a feminizmussal amúgy sem túl barátságos magyar közönséget sokkolni. Posztfeminizmust csak egy ideális jövőben tud elképzelni, amely korszakot posztpatriarchátusnak is nevezhetnénk. Ha a nőkkel szembeni diszkrimináció megszűnne, a feminizmusra sem lenne már szükség. Többször is kifejti, hogy az elnyomás ellen emel szót, de nem kívánja a férfi-női kulturális különbségek mindegyikét felszámolni. Sőt a különbözőség bizonyos – természetesen nem hierarchizáló – elemeinek fenntartását tartja helyesnek.¹⁷

A fentiek mellett még más kérdésekről is olvashatunk a könyvben, a feminista irányultságú mítoszkatástól kezdve, a vallások és a művészet dilemmáin át a nemek gazdasági egyenlőtlenségének problémájáig. Ebből is látszik, hogy a viszonylag karcsú könyv a különféle problémák milyen széles spektrumát kísérli meg átfogni. Mivel a szerző a feminista elmélet kézikönyvszerű bemutatására törekedett, azzal a problémával is számolnia kellett, hogy az utóbbi évek fejleményei ellenére a magyar szellemi életben még alulreprezentált az irányzat. Ezért a kurrens gondolatok mellett trivialitásnak tűnő összefüggéseket is ismertetnie kellett. Sajnos a könyv terjedelme miatt a temérdek információ néhol kuszává teszi az amúgy nem nehéz stílusú szöveget, s így megnehezíti az olvasó dolgát. Talán a témát komplexitása miatt szerencsésebb lett volna egy vaskosabb kötetbe foglalni, vagy szerényebb célokat kitűzve kevesebb kérdésre fókuszálni. Mindezek ellenére, a teoretikus feminizmus kérdéseibe jó bevezetőt nyújt a könyv. Így remélhetőleg – a kötet gyengeségei ellenére is – sokan megismerkedhetnek a feminista elmélettel.

17 Más feminista teoretikusok továbbmennek a végcélt illetően. A radikális Monique Witting szerint el kell utasítani a nő, illetve férfi címkéjét, mivel éppenséggel az ilyen kategóriák emberre húzása akadályozza meg az egyént abban, hogy autonóm entitás legyen. Witting szerint tehát az ideális társadalomban csak *személyek* lennének, a nők és férfiak eltűnnének. (Monique Witting: *One is Not Born a Woman*. In Alison M. Jaggar, Paula S. Rothenberg (szerk.): *Feminist frameworks*. McGraw-Hill, New York, 1984, 148. o.)

